

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

EKOLOGIYALÍQ TERMINLER – SÓZLIK QURAMNÍN BIR BÓLEGI

Sh.Allaniyazova – *filologiya ilimlerinin kandidatu, docent*

D.Ötebaeva – *magistrant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: ekolingvistika, ekologik terminlar, yadrovıy ekologik terminlar, periferiyal ekologik terminlar, ekoleksika.

Ключевые слова: эколингвистика, экологические термины, ядерные экологические термины, периферийные экологические термины, эколексика.

Key words: ecolinguistics, terms of ecology, central terms of ecology, peripheral terms of ecology, ecolexics.

Til – bul jámiyetlik qubılıs bolǵanlıqtan, ol bárqulla háreketke, rawajlanıwda boladı. Tildi, ondaǵı qubılıs hám rawajlanıwları izertlegende de bir qalıpte qatıp qalmastan hár túrli baǵdarlarda izertlew talap etiledi. Sonlıqtan da, búgingi kúnde tilge tek lingvistikalıq kózqarastan emes, al basqa da tarawlar menen baylanısı boyınsha da izertlewler alıp barılmaqta. Tildin basqa tarawlar menen baylanısatuǵın orınlarında sociolingvistika, pragmalıngvistika sıyaqlı til biliminde jańa tarawların rawajlanıp atırǵanlıǵı belgili. Usı sıyaqlı tarawlar qatarında XX ásirde dúnya til biliminde ekolingvistika tarawı payda bolıp, ol haqqındaǵı dáslepki pikirler bildirile basladı.

Ekolingvistika tarawı boyınsha keyingi on jıllıqtǵı izertlewlerde onıń tiykarǵı eki baǵdarı bar ekenligi atap kórsetiledi:

1) ekologiyalıq lingvistika aspektinde ekologiyaǵa baylanıslı terminler, principler, atamalar hám metodlardın til hám til biliminde úyreniliwi;

2) lingvistikalıq ekologiya aspektinde ekologiyalıq mashqalaların lingvistikada úyreniliwi, lingvistikalıq termin, metodların izertleniwi, qorshaǵan ortalıqtǵı mashqalaları sáwlelendiriwde tildin roli máseleleri úyreniledi [1.2].

Sunday-aq, ulıwma ekologiya menen tildin baylanısı máselesi boyınsha pikirler avstriyalı ilimpaz A.Filldin miynetlerinde ushırasadı. Ilimpaz ekolingvistikaniń túrli tarawları boyınsha terminlerge tómendegishe túsiniń beredi:

- ekolingvistika – ekologiya hám tildi baylanıstratuǵın ulıwma termin;

- til ekologiyası – tiller arasındaǵı óz ara tásir boyınsha izertlew;

- ekologiyalıq lingvistika – ekologiyalıq terminlerdin tilde úyreniliwi;

- lingvistikalıq ekologiya – til hám ekologiyalıq máseleler arasındaǵı baylanıstın izertleniwi [2:71].

Türkiy tillerinde ekolingvistika óz aldına taraw sıpatında alıp qaralıp izertlenbegeni menen, ulıwma ekologiyalıq terminler boyınsha izertlewler alıp barıldı. Bashqurt tilindegi ekoleksika boyınsha T.M.Garipov, qazaq tilindegi dánli ósimlikler atamaları boyınsha A.Shamshatova, chuvash tilindegi ekologiyaǵa baylanıslı atamaların etimologiyası boyınsha V.G.Igorov, tuva tili boyınsha B.I.Tatarincev, tatar tilindegi ekologiyalıq leksika boyınsha E.A.Galievaniń izertlewlerinde sóz etilgen.

Ózbek til biliminde fitonimler, zoonimlerin grammatikalıq ózgeshelikleri, dúzilisi máseleleri birqatar ilimpazlar tárepinen izertlengen. Ekologiyalıq terminler máselesi ózbek tili biliminde arnawlı túrde X.D.Palwanovaniń dissertaciya jumısında izertlendi. Ilimpaz ekologiyalıq terminlerdin inglis, rus, ózbek hám qaraqalpaq tillerindegi derivaciyası máselesi boyınsha izertlew alıp bardı. Miynetke ekologiyalıq atamalar affisler arqalı jasalıwı menen birge semantikalıq derivacion ózgeshelikleri atap ótilip, ekologiyalıq terminler unamlı manistegi hám unamsız manı ańlatıwına qaray toparlarǵa bólingen. Semantikalıq derivaciyanıń júzege keliwi boyınsha ilimpaz tómendegi pikirlerdi keltiredi: “Ekologiyalıq terminlerdin semantikalıq derivaciyasına túrli lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq faktorlar tásir etedi. Ekologiya tarawında tilde sáwlelendiriwde talap etetuǵın jańa túsinińlerdin payda bolıwı, anaw yaki minaw

túsiniń kólemi haqqındaǵı kózqarastın ózgeriwi, ekonomika, siyasat hám insan iskerliginiń basqa tarawlarında túrli ideyalıq aǵımlardıń rawajlanıwı, jámiyette ádep-ikramlılıq normalarınıń ózgeriwi hám insannıń maqullanatuǵın yaki qaralanatuǵın pazıyletleriniń ańıqlanıwı usı faktorlar qatarına kiredi”[3:131]. Ekologiyalıq terminlerdin semantikalıq ózgeshelikleri boyınsha Z.A.Djurabaevaniń miyneti diqqatqa ılayıq. Onda tiykarınan ekologiyalıq atamalar manilik toparlarǵa ajratılıp izertlengen.

Qaraqalpaq til biliminde ekologiyalıq terminler máselesi óz aldına bólip alıp izertlenbegeni menen, ekologiya tarawına jaqın birqatar temalar izertlew obyektine aylanıp úlgerdi. Atap aytqanda, Q.Bekniyazovtıń izertlewlerinde qaraqalpaq tilindegi miywe hám palız eginleri atamaları, M.Qurbanovtıń miynetinde geografıyalıq terminler, A.Ötemisovtıń dissertaciya jumısında ósimlik atamaları keń túrde izertlendi. Keltirilgen bul ilimiy jumıslar ekologiya tarawı menen de tıǵız baylanıslı.

Ekologiya tarawı qorshaǵan ortalıq hám onda tirishilik etiwsı insanıyat, haywanatlar ortasındaǵı qatnastı úyreniwshi pán bolıp tabıladı. Sonlıqtan onda qollanıwshı túsinińler, terminler til bilimi menen tıǵız baylanısta úyreniliwi maqsetke muwapıq. Qaraqalpaq tilinde qollanıwshı ekologiyalıq terminlerge diqqat awdaratuǵın bolsaq, dáslep olardıń shıǵısına itibar beriw kerek. Házirgi waqıtta tilimizde qollanıwshı júrgen ekologiyalıq atamalar shıǵısı jaǵnan eki toparǵa bólinedi:

1) rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden ózlesken ekologiyalıq terminler;

2) túpkilikli ekologiyalıq terminler.

Rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden ózlesken terminler sózlik qatlamda kópshilikti quraydı. Bunday terminlerge ekologiya, temperatura, artezian, cunami, t.b. kóplegen terminler kiredi. Bul toparǵa kiriwshi terminlerdin ózin:

a) grek tilinen kirgen ekologiyalıq terminler: autekologiya, antropogenez, t.b.

b) latin tilinen kirgen ekologiyalıq terminler: virus, atmosfera, populyaciya, t.b.

c) inglis tilinen kirgen ekologiyalıq terminler: inbriding, kompost, t.b.

d) francuz tilinen kirgen ekologiyalıq terminler: affinaǵ, basseyn, resurs, kadastr dep bólip qarasaq boladı. Ekologiya tarawında jumsalatuǵın terminlerdin basım kópshiligi usı tiller arqalı kirgen. Tilimizde ekologiyaǵa baylanıslı italyan tilinen kirgen (karantin), yapon tilinen kirgen (cunami) terminler de jekke siyrek ushırasadı.

Túpkilikli ekologiyalıq terminlerge kúndelikli turmısımızda jiyy qollanıwshı júrgen ekologiyalıq atamalar kirgizemiz. Olarǵa samal, shań, ızǵarlıq, qorshaǵan ortalıq, terek, puta sıyaqlı hámmege túsinińli bolǵan atamalar kiredi. Bul sózler turmısta jiyy qollanıwshı sózler qatarına kiriw menen birge, ekologiya tarawında termin retinde de ónimli jumsaladı. Bunday terminler semantikalıq jol menen payda boladı.

Terminler semantikalıq usıl arqalı jasalganda sózlik quramda bar anaw ya minaw sózge qosımsha terminologiyalıq manı júklenedi, sóz terminologizaciyaǵa ushıraydı, usı atama definitivlik xızmet atqarıwshı nominaciya sıpatında qabıl etiledi [4:56]. Ekologiyaǵa

baylanisli terminler de tiykarinan semantikalik usil arqali payda boladi, ya'niy kundelikli turmista qollanilwshi so'zlerge terminlik mani yuklenedi. Misali: Terek – kop jilliq, jer usti bolegi agashlasqan, biyikligi eki metrden kishi bolmagan, tiykarigi denesi jaqsi qaliplesken osimlik [5:203]. Jasaw sharayati – tiri organizmlaridin tirishiligi ushin kerek bolgan ortalik faktorlarinin jiyindisi bar jer [5:47]. Demek, biz apiwayi soz retinde qaraytuvin joqarida keltirilgen atamalar ekologiya tarawinda terminlik xizmat atqarip, belgili bir tusinikti anlatadi. Ekologiyaliq atamalar aymaqlarga baylanisli da ozgeshelikka iye bolwi mumkin. Sebebi tilde belgili bir ekologiyaliq terminnin onimli yaki onimsiz jumsaliwi, yamasa uliwma qollanilmaw sol aymaqtin ekologiyaliq jagdayi menen tigiz baylanisli. Misali: Qaraqalpaqstan aymaginda ekologiyasi boyinsha duzli samal, seksewil, shor topiraq, Aral apatshiligi siyaqli tusinikler keñ tarqalgan. Bul atamalar tikkeley aymagimizdin ekologiyaliq jagdayin sawlelendiredi ham tilimizde de onimli jumsaladi. Maselen, seksewil – qumliq, sholistanliq jerlerde osetuvin osimlik [6:197]. Bul osimlik atamasi soñgi jillari ekologiya tarawinda da onimli jumsalatuvin terminge aynalip ulgerdi. Oytkeni, ekologiyaliq jagdaydin ozgeriwi menen soğan baylanisli terminlerdin jumsaliwinda (jañadan terminler kirip keliwi yaki so'zlerge terminlik mani yukleniwi) da ozgerisler boladi.

Ekologiyağa baylanisli terminler boyinsha soz etkende, olardin manilik ozgesheliklerine de ayriqsha itibar beriw lazim. Til biliminde sozdin anlatatuvin manilerin ya'niy leksikalik yaki grammatikalik, tuwra yamasa awispa manilerin oz aldina ajratiw uyreniw erteden belgili. Terminler de leksikologiyani izertlew obyektlerinen biri bolganliqtan, olarda da manilik ozgeshelikler ayriqsha kozge taslanadi. Ozbek til biliminde leksikalik sistemalar boyinsha ilimiy izertlewler alip barğan H.Nematov, R.Rasulov, N.Nishonova, D.Vaqqosova, H.Hojieva,

F.Safarov siyaqli birqatar ilimpazlardin ilimiy miynetlerinde leksemalardin mazmunliq maydan yadro, oray ham oraydan tisqari (shetki) boleklerge bolip jiberilgen. Ozbek tili biliminde ekologiyaliq terminler boyinsha ilimiy izertlewler menen shugillangan ilimpaz Z.Djurabaeva: "Olardi (ekologiyaliq terminlerdi) sistema ishinde tutqan ornina qaray eki ulken toparga bolip uyreniw maqsetke muwapiq: ekologiyaliq tusinikti anlatiwshi yadroluq terminler ham ekologiyaliq periferiya (shegara)dagı terminler. Ekologiyaliq yadroluq terminlerde ekologiyaliq sema orayliq sema esaplansa, periferiya (shegara)dagı terminlerde ekologiyaliq sema shegara sema boladi"[7:12]– dep korsetedi.

Solay etip, ekologiya biologiya, geografiya siyaqli birqatar tarawlar menen tigiz baylanisli bolganliqtan, onda qollanilwshi terminler de kopshilikti quraydi. Sonin menen birge kundelikli turmishimizda qollanilwshi shañ, qurim, tutin, pataslaniw, igalliq siyaqli sozler de ekologiya tarawinda termin retinde jumsalatuvinligin atap ottik. Biraq bulardin barligi da yadroluq terminler emes, al shegara dagı (periferiyadagi) terminler qatarina kiredi. Sonin menen birge qorshağan ortalik, aziqliq shinjiri, qorixana siyaqli birqatar atamalardi yadroluq terminler quramina kirgizsek boladi.

Demek, ekolingvistika tarawı keñ maniste ekologiya ham til bilimi ortasindagi oz ara baylanislardi izertleytuvin taraw. Onda ekologiyaliq terminler, ekologiyaliq maselerler tillik kozqarastan oz izertleniwin tabadi. Adamzat jasap turğan ortalik penen tigiz baylanista bolganliqtan, ekologiyağa baylanisli tusinikler, atamalar soñgi jillari sozlik quramda jiwi qollanilmaqta. Olardin shigisin, manilik ozgesheliklerin tillik kozqarastan izertlew bugingi kunniñ ahmiyetli maselerlerinen biri esplanadi. Qaraqalpaq til biliminde ekolingvistika taraw boyinsha arawli izertlewlerdin az ekenligi ekologiyaliq terminlerdi izertlew zarurligin korsetedi.

Адебиётлар

1. Потеряхина И.Н. 2012. Электрон ресурс: pglu.ru/upload/iblock/f74/uch_2012_iii_00025.pdf.
2. Железнова Е.Г. К вопросу об экологии языка и экологической лингвистике. //Научный вестник ЮИМ № 3. 2016.
3. Палуанова Х.Д. Экологик терминларнинг деривацион хусусиятлари. -Тошкент: 2016.
4. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. –Nokis: "Bilim", 1999.
5. Jumanov M.A. Ekologiya. –Toshkent: "Sano-standart" 2017.
6. Каракалпак тилинің түсіндірме сөзлігі. (IV том). –Нөкіс: "Қарақалпақстан", 1992.
7. Джурабаева З.А. Ўзбек тилида экологик терминлар. Дис.автореф. –Тошкент: 2018.

РЕЗЮМЕ

Maqolada ekolingvistika va ekologik terminlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar keltirilgan. Ekologik terminlarning til bilimida o'rganilish masalasi tahlil etilgan. Ekologiyaga oid atamalarning kelib chiqishi va semantik xususiyatlari aniqlangan.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены исследования по экोलinguистике и экологическим терминам. Анализируется проблема изучения экологических терминов в языкознании. Выявлены происхождение и семантические особенности экологических терминов.

SUMMARY

The article presents research of ecolinguistic and ecological terms. The problem of studying ecological terms in linguistics is analysed. The origin and semantic features of ecological terms have been elucidated.

ВЫРАЖЕНИЕ ТЕМПОРАЛЬНОСТИ В НЕМЕЦКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

С.Т.Байниязова – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: таккосламок, равиш, солиштирмак, ифодалар, ўхшашлик, хар хил тизимдаги тиллар, билим, каршилиқ, тадиқикот, ўзора тасирлар, умумийлик, муносабат, тахлил.

Ключевые слова: сравнения, темпоральность, наречия, сопоставление, выражения, сходство, разнотемных языков, познание, сопротивление, исследования, взаимодействия, совокупность, отношение, анализ, метод.

Key words: comparisons, temporality, adverbs, comparison, expressions, similarity, multi- system languages, cognition, resistance, research, interactions, combination, relation, analysis, method.

В связи с повышением роли изучения иностранных языков назрела необходимость более углубленного их изучения. Но как известно, овладение грамматическим строем иностранного языка, в частности, в немецкого, представляет для учащихся национальных школ определенные трудности. Это объясняется тем, что учащиеся сталкиваются с совершенно другими, нежели в родном языке грамматическими явлениями, кроме того и тем, настоящее время проявляется широкий интерес к проблемам сопоставительно – типологического изучения разнотемных языков.

Широкое распространение сопоставительного изучения разнотемных языков в нашей стране Р.Ю.Барсуку объясняет пятью причинами (условиями) [1].

В последние десятилетия мы очень сталкиваемся с вопросами о причинах и сходстве и различий в строе языка и в эволюционном процессе из этой или другой почве. Подобного рода сравнения языков служат основанием для обширных лингвистических обобщений.

На важность сопоставительного изучения языков указывали многие ученые, в том числе и академик